

ISBN 978-86-82873-21-1

ЗБОРНИК ИНСТИТУТА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

I

ПОСВЕЋЕНО ДР ДРАГУ ЋУПИЋУ
ПОВОДОМ 75-ГОДИШЊИЦЕ ЖИВОТА

Уређивачки одбор:

др Гордана Јовановић, редовни професор, др Александар Лома,
дописни члан САНУ, др Предраг Пипер, дописни члан САНУ,
др Слободан Реметић, редовни члан АНУРС, др Стана Ристић,
научни саветник, др Срето Танасић, научни саветник

Главни уредник:

Срето Танасић

БЕОГРАД

2008

ISBN 978-86-82873-21-1

УДК 811.163.41'373.45

2008.

СНЕЖАНА ПЕТРОВИЋ, Београд

О ТУРЦИЗМИМА ГАВАЗ / КАВАЗ, ГОЛСУЗ / КОЛСУЗ, ГУМРИЈА / КУМРИЈА*

Турцизми *каваз*, *колсуз* и *кумрија*, посведочени на ширем српско-хрватском терену, забележени су у српском призренском говору у облицима *ѡаваз*, *ѡолсуз* и *ѡумрија*. У раду се даје тумачење варирања почетног сугласника, као и етимолошка анализа наведених лексема.

Кључне речи: српски језик, турцизми, етимологија, турски дијалекти, дијалекатска лексика.

1. У рукописној збирци речи из српског призренског говора Димитрија Чемериќића забележена су три турцизма *ѡаваз*, *ѡолсуз* и *ѡумрија*, која се по свом фонетском лику разликују од других потврда са српско-хрватског терена прузетих од истих турских етимона: *каваз*, *колсуз* и *кумрија*. Лексеме *каваз* и *кумрија*, у појединим својим варијантама, већ су биле предмет етимолошке анализе референтних приручника (Skok и Škaljić), док се лексема *колсуз* не помиње у етимолошким речницима ни у литератури. Поред новог етимолошког тумачења, у раду ће бити допуњена досада изнета објашњења, а поставиће се и питање да ли је варирање почетног сугласника *ѡ* : *к* код турцизама настало као одраз фонетских промена у самим турским дијалектима или је оно последица адаптације на нивоу српско-хрватског језика у самом процесу позајмљивања. Прецизније, да ли се у случају турцизама из Призрена почетно *ѡ* може сматрати етимолошким или не.

1.1. Најпре ће бити наведене потврде са почетним *ѡ*, а потом и оне са *к*, за сваки од три поменућа турцизма засебно, затим етимолошко објашњење и паралеле у другим балканским језицима.

* Овај текст је резултат рада на пројекту 148004: „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“, који у целини финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије.

2.1.1. *îāvaz*, *îāvas* m. „наоружан човек као телохранитељ и пратилац страних дипломата и конзула и чувар њихове имовине“ Призрен (Чемерикић); *îāvāz* „id.“ (РСА), *îāvāzin* Врање (РСА).

2.1.2. *kāvāz* m. „наоружани пратилац, телохранитељ, момак неке личности или стражар, чувар, пандур при некој установи (у Турској Царевини и у крајевима који су раније били под турском влашћу)“ Вук, НП БиХ, Хрватска, БиХ, Србија¹, Ј. Игњатовић, Шеноа (РСА); *kāvās* „id.“ Г. Елезовић, Турски споменици; књиж. (РСА); *kāvāzbaša* „предводник, старешина каваза“ Његош, ЦГ, БиХ (РСА), *kāvāzovaišii* impf. „бити каваз, служити као каваз“ Змај (РСА).

2.2. Турцизам *каваз*, као и све његове варијанте тумачи се од тур. *kavas* „id.“ (Skok 2:66–67; Škaljić 402, оба s.v. *каваз*)². Облик *îāvaz* има адекватан турски предложак у тур. дијал. *ġavaz* „послужитељ у школи“ Родопи (Mollova 2003). Тур. *kavas* / *ġavaz* пореклом је од ар. *qawwās* (Räsänen 242).

2.3. Ова позајмљеница има паралеле и у другим балканским језицима: мак. *îāvaz*, *îāvazin* (Јашар-Настева 34, 81), буг. *gavāzin* (БЕР 1:220), буг. *kavāz*, *kavāc* (id. 2:123), рум. *cavaz*, Skok l.c., алб. *gavas* (Boretzky 1976:53)³, нгр. *καβάσις* (БЕР l.c.).

2.4. У РСА је, без семантичке дефиниције, забележен непроменљиви придев *кавāзли* adj. indecl. „нејасно значење“: Проговара Краљевићу Марко: „О чули ме од Мљетака краље, ... Нијесам се тебе ужелио, ... Но сам чуо казују ми људи, ... Да ти имаш кавазли Росанду“. НП Шаулић. Само формално гледајући, он би се могао повезати са лексемом *каваз*, али се на основу примера несумњиво да закључити да се заправо ради о фонетски измењеној варијанти од турцизма *кавѐзлија* f. „жѐнска особа која живи у кавезу, у одаји с решеткама на прозору“: Божја помоћ, Маријина стрино! ... Како ти је кавезлија Ана, А и моја сиротица Мара? ... Прођ се Михо сиротице Маре. ... Већ ти узми моју кавезлију, Која по је у кавезу расла. НП БиХ (РСА), *кафѐзлија*, *кафāзлија* „id.“ (Škaljić), *кавѐзлика* „id.“: Ој, Верице, кавезлике, Што си кавез развејала, Те си момци подлагала. Сви се момци разболеше. НП Лесковачка Морава (РСА). Да облик *кавазли* није усамљено фонетско преобликовање сведочи потврда *кафазлија* из Шкаљићевог речника, забележена у народној песми из Босне и Херцеговине: Подај њему кафазлију Ружу. С обзиром на то да је облик *кавазли* посведочен само у на-

¹ Потврда је из књиге Миленка Вукићевића *Знаменићи Срби Мусламани*, Београд 1906.

² Код Шкаљића се под овом одредницом налази и облик *îāvāz* из народне песме из збирке Вука Караџића: „А кад царе ријечи разабрао, брже посла својега гаваза“ (Škaljić l.c.).

³ БЕР l.c. помиње и алб. *kavas*, али ова варијанта није забележена у нама доступним албанским лексикографским изворима.

родној песми, наставак *-ja* изостављен је због потребе да се уклопи у десетерачки стих.

3.1.1. *îðlsuz, îðlusc* adj. indecl. „чељаде одевено тако да на горњем делу тела има само кошуљу и поврх ње какав хаљетак без рукава“ (Призрен, Чемериких)⁴.

3.1.2. Директна паралела овим речима забележена је само као део полусложенице *кòлсуз-ка̀рп̄иуз* т. (од тур. *kolsuz* „без рукава“ и *karpuzi* „боје лубенице“) без значења само у примеру: Колсуз карпуз је хаљина од модре чохе дуга до појаса, а без рукава. Спреда се преклапа на другој страни и с три дугмета закопчава. Косово Поље (РСА).

3.2. Осим наведених турских етимона делова полусложенице *кòлсуз-ка̀рп̄иуз* у РСА, турцизам *îðlsuz / колсуз* није тумачен у етимолошким приручницима. Формално-семантички адекватни турски предлошци били би тур. дијал. *ğolsuz* „без руке; без рукава“ Родопи (Mollova 2003) и тур. дијал. *kolsuz* „јелек, прслук“ (DS 2911) поред стандардног значења „без рукава“. Иако се облици са почетним *î* без икаквих препрека изводе из дијалекатског турског *ğolsuz*, не треба сасвим одбацити ни могућност да су они настали наслањањем на домаћи придев *îo*, имајући у виду синтагме *îðja îðlsuz, îðla îðlsuz, îðl îðlsuz* adj. „потпуно го, наг“ (Призрен, Чемериких). Тур. *kolsuz / ğolsuz* је изведеница од *kol* „рука, рукав“ и суф. *-suz*, а лексема *kol* је домаћа, општетурска реч (ЭСТЯ 6:37–43).

4.1.1. *îumrija* f. „птица из рода голуба, гугутка; фиг. наочито и мило женско чељаде, нарочито оно са лепом главом и љупким говором“, *îumriçe* n. dem., *îumrichiñi* coll. (Призрен, Чемериких)⁵.

4.1.2. *к̀умра* f. „гугутка“ БиХ, Хрватска, *к̀умрија* „id.“ Србија, Хрватска, књиж; обично pl. „обрве“ (РСА), *к̀умрија* „id.“ Војводина; „врста рибе“ (РСГВ), *к̀умрија* „гугутка“ Васојевићи (Боричић), *к̀умрика* „id.“ Змај, *к̀умрикуша* f. „id.“ БиХ, Хрватска, *к̀умријаси* adj. „голубије боје“: У момчета црне очи, у дјевојке кумријасте. НП БиХ (РСА).

4.2. Турцизам *к̀умрија* и његове изведенице тумачене су од тур. *kumri* „гугутка“ (Škaljić 424–425; Skok 2:233). Сложеница *к̀умрикуша* пореклом је од тур. *kumri kuşu* (Škaljić 424). Призренске потврде са почетним *î* непосредно се изводе од тур. дијал. *gumra* „id.“ (DS 2195). Турска реч је позајмљеница, вероватно од нперс. *qumrī* „врста голуба“ (Eren 267; TSe), док је Škaljić l.c. и Eyuuboğlu 446 изводе непосредно од ар. *qumriyā* „грлица“. Персијска реч је такође арапског порекла (Doerfer III 511–512 § 1528), а директан извор позајмљивања у турском могао би би-

⁴ У РСА само Чемерикихев пример, али са недовољно прецизном дефиницијом: „недовољно топло одевен“ и без етимологије.

⁵ У РСА забележени су само примери из Чемерикихеве збирке и један из листа *Ка̀раџић*.

ти и персијски и арапски језик. И у другим турским језицима забележене су варијанте са почетним *g-*: у азербејџанском *gumri* и туркменском *gumri* (id., ibid.).

4.3. Паралеле у балканским језицима су следеће: мак. *кумрија* (Јашар-Настева 34, 207), буг. *кѹмра*, *кумрија* (БЕР 3:132), алб. *kumri*, *kumiri*, *kulum(b)ri* (Boretzky 1976:82; Dizdari 565).

5.1. Ареална распрострањеност анализираних лексема са почетним *ī* у српском језику, а и шире на Балкану, није равномерна. Речи *īолсуз* и *īумрија* потврђене су само у призренском српском говору, с изузетком једне потврде ове последње из часописа *Караџић*, док је реч *īаваз* забележена у народним говорима у Призрену и Врању, код писаца из Србије и са једном потврдом из народне песме из Босне и Херцеговине. Лексеме *īолсуз* / *колсуз* немају паралела у другим балканским језицима ни у једној варијанти, а *īаваз* / *каваз* су балкански турцизми у оба облика. У случају речи *īумрија* / *кумрија* само варијанта са почетним *к* потврђена је у македонском, бугарском и албанском језику, док облик са озвученим почетним консонантом нема балканских паралела.

5.2. У турском језику су облици све три речи са почетним *k*, *kavaz*, *kolsuz* и *kumru*, књижевни и стандардни, а *ğavaz*, *ğolsuz* и *gumra* дијалекатски. Реч *gumra* забележена је у анадолским дијалектима, док су *ğavaz* и *ğolsuz* потврђене у турским родопским говорима, који спадају у источнорумелијску дијалекатску групу. У овим турским дијалектима забележене су бројне лексеме са почетним *g* на месту уобичајеног *k*: *ğaurma* уместо *kavurma*, *ğavak* уместо *kavak*, *ğaval* уместо *kaval*, као и дублети *ğava* / *kava*, *ğarib* / *karip* (Mollova 2003). Употреба почетног веларног *ğ* уместо *k* представља једну од најкарактеристичнијих дијалекатских особина појединих турских говора из источнородопске области (id. IX-X).

5.3. Због ареалне удаљености анадолских и источнорумелијских турских говора и српских потврда, као и недостатка адекватних турских дијалекатских облика из западнорумелијских говора, не може се са сигурношћу тврдити да су српски облици са почетним *ī* као такви позајмљени из турског. То је вероватније у случају речи *īаваз*, која је у том облику потврђена и у македонском, бугарском и албанском. С друге стране, соноризација почетног *к* није карактеристика турцизама ни у књижевном српском језику ни у дијалектима⁶, а посебно је значајно што таква особина није регистрована у српском призренском говору, где су сва три облика потврђена. Стога је могућност самосталне фонетске промене код ових турцизама на нивоу српског језика још мање вероватна.

5.4. Постојање српских, македонских и албанских турцизама и са почетним *ī* (*īаваз*) може послужити и истраживачима који се баве тур-

⁶ Уп. Stachowski 1973:140–145. Забележени су спорадични случајеви ове фонетске промене, као нпр. *īавез* т. „кавез“ Ченеј (РСГВ), поред *кавез* (РСГВ).

ским балканским дијалектима као аргумент за реконструкцију ове фонетске промене и на западу, имајући у виду да је на истоку ове територије она већ посведочена.

5.5. С обзиром на то да су све три турске речи забележене у обе фонетске варијанте, са почетним *k* и са почетним *g*, које је настало као последица озвучавања етимолошког *k* у дијалектима, затим да је реконструкција западнорумелијских дијалекатских облика легитиман поступак у етимологизацији турцизама, услед недостатка савременог лексичког материјала са одговарајућег терена, као и да српске потврде нису усамљене на балканском подручју, вероватније је објашњење постојања дублета код српских турцизама као рефлекса турске дијалекатске особине него као последице фонетске промене у процесу позајмљивања.

ЛИТЕРАТУРА И СКРАЋЕНИЦЕ

- БЕР – *Български етимологичен речник*, Софија 1971–.
- Боричић – В. Боричић Тиврански, *Рјечник васојевићког јовора*, Београд 2002.
- ЭСТЯ – Э. В. Севортян et al., *Этимологический словарь тюркских языков*, Москва 1974–.
- Јашар-Настева – О. Јашар-Настева, *Турскије лексички елементи во македонској јазик*, Скопје.
- Митровић – Б. Митровић, *Речник лесковачког јовора*, Лесковац 1984.
- РСА – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, изд. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд 1959–.
- РСГВ – *Речник српских јовора Војводине*, Нови Сад 2000–.
- Чемерикић – Д. Чемерикић, *Збирка речи из Призрена*.

*

- Boretzky 1976 – N. Boretzky, *Der Türkische Einfluss auf das Albanische, Teil II, Wörterbuch der albanischen Turzismen*, Wiesbaden.
- Dizdari – T. N. Dizdari, *Fjalor i orientalizmeve në gjuhën shqipe*, Tiranë 2005.
- Doerfer – G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I–IV*, Wiesbaden 1963–1975.
- DS – *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü I–IX*, Ankara 1963–1977.
- Eren – H. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999.
- Eyuboğlu – İ. Z. Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimoloji Eözlüğü*, İstanbul 1991.
- Mollova 2003 – M. R. Mollova, *Doğu Rodop Türk ağzlarının sözlüğü*, Ankara.
- Räsänen – M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1969.
- Skok – P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb 1971–1974.

Stachowski 1973 – S. Stachowski, *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim*, Wrocław.

Škaljić – A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1974.

TSe – Elektronski rečnik turskog jezika: *Güncel Türkçe Sözlük* na sajtu <http://www.tdk.gov.tr/tdksozluk>

Snežana Petrović

**ON TURKISH LOAN-WORDS GAVAZ / KAVAZ, GOLSUZ / KOLSUZ,
GUMRIJA / KUMRIJA**

Summary

The phonetic forms of Turkish loan-words *gavaz*, *golsuz* and *gumrija* from the Serbian speech of Prizren, differ from the respective lexemes of the same Turkish origin: *kavaz*, *kolsuz* and *kumrija*, attested on a broader Serbo-Croatian territory. The paper offers an etymology of the word *kolsuz*, as well as a detailed clarification of the origin of *gavaz* and *gumrija*. It also discusses whether the initial *g-* is etymological (i.e. borrowed from the Turkish dialectal form) or it is an alternation of the original that came about in the borrowing languages – Serbian, Macedonian, Bulgarian and Albanian.